

Analýza vývoje československého cukrovarnictví po zlomovém roce 1948

ANALYSIS OF CZECHOSLOVAK SUGAR INDUSTRY DEVELOPMENT AFTER TURNING YEAR 1948

Tomáš Kremr – Vysoká škola ekonomická, Katedra hospodářských dějin

Po druhé světové válce výrazně vzrostl v celé střední Evropě vliv SSSR. Tím bylo posíleno, i samo o sobě silné, československé komunistické hnutí. Jedním ze základních projevů socializace země byla změna vlastnictví ve společnosti, resp. přechod od soukromého vlastnictví ke státnímu, společnému. Přechod vlastnictví probíhal formou vyvlastnění (expropiace), které nabývalo dvou podob – znárodnění (nucené vyvlastnění určitého majetku státem za finanční kompenzace nebo bez ní) a konfiskace (v ČSR úzce spojeno s trestním právem v rámci dekretů prezidenta republiky a vztahovalo se na majetek Němců, zrádců a kolaborantů, tedy nucené vyvlastnění majetku) (1).

První vlna znárodnění byla zahájena několika dekrety, které Edvard Beneš podepsal už v druhé polovině roku 1945 (2), „o národní správě a konfiskaci nepřátelského majetku, konkrétně dekret o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa“ č. 12/1945 Sb. a prezidentský dekret „o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národního majetku“ č. 108/1945 Sb. Konfiskovaná půda byla spravována až do odevzdání majetku přidělcům Národním pozemkovým fondem. Druhá část dekretu se týkala přidělování konfiskované půdy. Půda byla přidělována za náhradu podle své výnosnosti či kvality, náhrada byla ve výši jedné průměrné roční úrody (1). Výčet zemědělského majetku je popsán v § 4 a dle dekretu je chápán jako: zemědělská a lesní půda, k ní patřící budovy a zařízení, závody zemědělského průmyslu, tedy vč. cukrovarů, movité příslušenství (inventář zemědělského majetku) a všechna práva spojená s držbou takového majetku (3).

Další vlnu znárodnění přinesly dekrety, které se vztahovaly i na osoby české a slovenské národnosti:

1. Dekret prezidenta republiky č. 100/1945 Sb., o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků.
2. Dekret prezidenta republiky č. 101/1945 Sb., o znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského.
3. Dekret prezidenta republiky č. 102/1945 Sb., o znárodnění akciových bank.
4. Dekret prezidenta republiky č. 103/1945., o znárodnění soukromých pojišťoven (4).

Navzdory probíhajícím vlnám znárodnění ústava přijatá 9. května 1948 deklarovala ochranu drobného a středního podnikání (do 50 zaměstnanců) a nedotknutelnost osobního majetku. Praxe ale vypadala odlišně. Stát pomocí různých omezení znepříjemňoval živnostníkům život. Na počátku šedesátých let již v Československu soukromý sektor prakticky neexistoval (6).

Je třeba konstatovat, že zestátnění cukrovarů v roce 1945, resp. komunistickým režimem po roce 1948, nebyla první

vynucená změna vlastnických vztahů. Připomeňme nucenou arizaci majetku nacisty (např. židovské podíly ve Stoupalově cukrovarnickém koncernu – cukrovar ASPC – Akciová společnost pro průmysl cukrovarnický). Nicméně komunistický zábor měl zásadnější a výrazně negativnější následky pro celou vlastnickou strukturu průmyslu.

Historické reminiscence

Přestože dnes cukr patří mezi základní potraviny a nedokážeme si bez něj představit náš život, průmyslová výroba cukru má na území Čech (pouze) dvoustoletou tradici, tomu předcházelo pěstování řepy jako pícní plodiny či zeleniny. Cukrová řepa tedy patří k nejmladším kulturním plodinám.

Cukrovarnictví a stavby cukrovarů představovaly výrazné a silné odvětví v hospodářství Rakousko-Uherska. Na našem území se čeští průmyslníci začali profilovat zejména v zemědělském průmyslu (výroba cukru, palírny, mlýny a výroba piva), což přinášelo rovněž povzbuzení národního sebevědomí a hrdosti (ačkoliv Češi ovládali méně než 30 % výrobní kapacity výroby cukru). Cukrovarnictví se přesto stalo jednou z klíčových strategických komodit a mělo výraznou politickou sílu (podíl českých zemí na celoevropském exportu cukru činil kolem 57 %). V sedmdesátých letech 19. století bylo u nás v provozu již 214 cukrovarů, které vznikaly živelně, často bez ekonomické rozvahy a v oblastech, které nebyly pro pěstování cukrovky vhodné. Proto řada z nich postupně zanikla, takže do konce první republiky klesl jejich počet asi na polovinu (7).

Po první světové válce došlo k výrazným problémům v dodávkách suroviny (nedostatek pracovníků, řepa hnila na polích). Nová československá vláda si však uvědomovala význam tohoto odvětví a první hospodářský zákon nové země (č. 15/1918) se týkal právě cukrovarnictví – zřízení Čs. cukerní komise a zákazu vývozu cukru. Mnohé společnosti vyrábějící cukr prošly také procesem nostrifikace (přenesení sídel do ČSR), např. cukrovar Moravský Krumlov – Cukrovar Moravský Krumlov a Oslavany, a. s. Po uvolnění obchodu s cukrem od 1. října 1926 uzavřely československé cukrovary prozatímní kartelní dohodu (obecně v československém hospodářství kartely hrály významnou úlohu jako následek cechovního systému v hospodářské politice ve vrcholném období Habsburské monarchie).

V meziválečném období bylo postavení Československa v cukerním sektoru velmi silné. Tuzemské strojírný tvořily světovou špičku ve výstavbě cukrovarů po celém světě, čímž začaly vlastní aktivitou vytvářet světovou konkurenci dodavatelů cukru (např. v roce 1933 získaly Škodovy závody velkou státní

objednávku z Iránu na strojní zařízení šesti cukrovarů a na stavbu tří z nich). Svou výraznou pozici v tomto sektoru pak nová československá vláda využila při nátlakovém jednání s rakouskou vládou o politických otázkách (např. souhlas s nostrifikací). Rakousko, zbitáčené válkou a rozdělením říše, bylo nuceno nejen ukončit protinostrifikační rezistenční politiku, ale i přijmout i drtivou většinu československých podmínek. Tento postup z pozice síly jistě zhoršoval obraz Československa v očích mnoha Rakušanů, kteří nový stát ze severu viděli jako hegemonu, který využívá (až zneužívá) svého lepšího postavení u mocností, hospodářské i surovinové situace – zde např. „je nepřipustné, aby se využívalo dodávek cukru do Rakouska jako prostředku k nátlaku na Rakousko, aby bylo provedeno ustanovení mírové smlouvy v takové podobě, v jaké vyhovuje československé vládě“ (8).

Světová hospodářská krize třicátých let velmi zasáhla i československý cukrovarnický průmysl. První příznaky krize byly totiž zaznamenány v zemědělství. Příčinou byl prudký pokles světových cen na podzim roku 1928, a to zejména cukru.

Předzvěstí následujících období byla éra Česko-slovenské republiky a protektorátu Čechy a Morava. Toto období je charakteristické propojováním průmyslu se státem a v případě druhé republiky pomalého zavádění státem řízené ekonomiky, v protektorátu pak ve znamení absolutní kontroly v podstatě všech vstupů i výstupů odvětví. Cukrovarnictví bylo prakticky celou tuto dobu pod dohledem a řízením buď státu, cukrovarnické lobby, nebo obou subjektů dohromady (9).

Situace po druhé světové válce byla již zcela pod vlivem zostřeného levicového politického kurzu a v průmyslu docházelo k masivnímu přesunu vlastnických práv. Cukerního průmyslu se týkal především dekret prezidenta č. 101, kterým byly znárodněny klíčové cukrovary (zákon se nevztahoval na rolnické akciové cukrovary), rafinerie cukru, průmyslové lihovary, rafinerie lihu, pivovary, mlýny, podniky na výrobu umělých jedlých tuků s více než 150 zaměstnanci. Většinou měly být zkonfiskovány za náhradu. Zestátněním velkého soukromého majetku hned po válce byl zahájen proces, který po únoru 1948 vyvrcholil druhou znárodnovací etapou (zákon č. 114/1948 Sb., o znárodnění některých dalších průmyslových a jiných podniků a závodů a o úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků), jež pohltila přes 95 % veškerého československého průmyslu (5).

Situace po roce 1948

Nový poúnorový režim si brzy uvědomil, že cukrovarnictví je významnou složkou potravinářského průmyslu, zdrojem deviz a důležitým politickým nástrojem. Od konce druhé světové války do demokratických změn koncem osmdesátých let totiž trvale narůstala spotřeba cukru v celé střední Evropě. Tento vývoj souvisel především s nárůstem počtu obyvatel po válce a se zvyšováním jejich životní úrovně.

Po komunistickém převzetí moci bylo cukrovarnictví, tak jako další odvětví ekonomiky, převzato státem, který řídil a ovlivňoval rozvoj, investice i osevní plochy centrálním plánováním. Roku 1948 byly zákonem z února znárodněny všechny dosud privátní cukrovary. Je dobré si však připomenout, že mnohé podniky byly zestátněny již demokratickým režimem po roce 1945 (např. nad cukrovary Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický – ASPC byla nucená správa ustanovena již v červenci 1945). Společnosti, které byly v majetku „velkopodnikatelů“, byly znárodněny, rolnické akciové společnosti přeměněny na družstevní podniky.

Obr. 1. Z cukrovarnického tisku (1949)

Na pěstitele řepy měly velký vliv zákony týkající se zemědělské půdy. Již 21. března 1948 byl komunistickým parlamentem vyhlášen zákon o pozemkové reformě. Na jeho základě byla vyvlastněna půda statkům s rozlohou nad 50 ha. V únoru 1949 pak přijalo Národní shromáždění zákon o jednotných zemědělských družstvech, kterým začal proces kolektivizace zemědělství.

Možnosti navázat na úspěchy předválečného československého průmyslu napomáhal nedostatek cukru na světových poválečných trzích, bohužel však řada cukrovarů byla v období bojů na území republiky poškozena, byla postižena odlivem pracovní síly (především závody v pohraničí, odkud bylo odsunuto německé obyvatelstvo) a výrobní závody narážely na nedostatek suroviny. Mnozí zemědělci dávali přednost produkci brambor a zeleniny. Pěstování cukrové řepy bylo limitováno velkým počtem omezení (např. nedostatkem průmyslových hnojiv). Také suché období vegetace roku 1947, kdy se sklídilo pouze 30 % očekávané úrody cukrovky, a nedostatek vody pro provoz výrazným způsobem omezovaly možnost rychlé sanace provozů a uspokojení rostoucí světové poptávky.

Lidově-demokratický režim (alespoň verbálně) stanovil priority v tomto sektoru následovně: vyrábět vhodná strojní zařízení – přizpůsobená místním poměrům, automatizovat tato

Obr. 2. Ukázka vlivu politiky na cukerní sektor v 50. letech

Obr. 3. „Kolektiv XV. sjezdu“ (1976); udělení putovního „Rudého praporu“ (1981)

zařízení s cílem co nejlepší a nejhospodárnější výroby cukru, vyrábět s maximální normalizací a typizací, sledovat pokrok v technologickém postupu a vychovávat kádry odborných pracovníků. Cíle však zůstaly z velké části pouze na papíře, uskutečnilo se jen něco (např. na VŠCHT vznikla v roce 1959 katedra chemie a technologie sacharidů). Výzkumný ústav cukrovarnický přišel v roce 1950 o svůj areál ve Sřešovicích a po provizoriích byl umístěn do značně horšího prostředí v areálu modřanského cukrovaru (v roce 1978 bylo rozhodnuto vedením cukrovarnického průmyslu vytvořit jednotnou výzkumnou a vývojovou základnu – VVZ CP, a tak byl 1. 1. 1979 cukrovar k ústavu organizačně přičleněn). V ústavu na přelomu 40. a 50. let ještě pracovala řada odborníků s vysokým renomé, často ještě z období první republiky (v čele s ředitelem Šanderou), jeho činnost však narušily politické prověrky v roce 1958, po kterých musela odejít polovina pracovníků i s ředitelem Šanderou, ačkoli patřil k největším osobnostem našeho cukrovarnického výzkumu vůbec (14). Mnohá opatření v průmyslu – zejména z 50. let – byla zcela formální a „výzkum“ prezentovaný v často absurdních propagačních materiálech z pera komunistických ideologů pouze proklamoval propagandistický balast (10).

Politicky motivovaná byla i příprava dodávek strojního zařízení cukrovarů do spřátelené Číny a SSSR, kde se konaly pokusy s pěstováním třtiny v horských subtropických krajích střední Asie. Také pokusná výroba jedlého sirobu z čiroku na Slovensku byla více propagandistická než hospodářsky efektivní.

Socialistické hospodářství nebylo schopné dlouhodobě efektivním způsobem reagovat na oscilaci v cukrovarnickém průmyslu. Vedení provozů bylo zpravidla dosazováno podle politického hodnocení, a manažerská rozhodnutí byla proto přijímána často nekvalifikovaně, v mnohých závodech vládla anarchie a podniková strategie opožděně reagovala na vývoj na světovém trhu. Výroba v cukrovarch se organizovala v rámci dvouletek a později pětiletok. Připomeňme zde, že efektivní forma řízení podniků nemůže probíhat přes centrální plánování, nýbrž jen svobodnou konkurencí firem v podmínkách tržního hospodářství, kde jediným přesným nositelem ekonomické informace pro strategické rozhodování je cena výrobku (11).

Po 2. světové válce docházelo k postupnému slučování výrobních kapacit. Koncentrace probíhala především uzavíráním

menších podniků. Patrné je také slučování regionálních cukrovarnických provozů, např. v 50. letech byl z podniků v Hrušovanech, Židlochovicích, Břeclavi a Pohořelicích vytvořen jeden s názvem Jihomoravské cukrovarny, n. p. Posléze v 60. a 70. letech můžeme pozorovat další vlnu koncentrace těchto národních podniků, v tomto případě byly začleněny do Jihomoravských cukrovarů jednotky z Uherského Hradiště, Gottwaldova a Brna. K podobnému spojování docházelo po celé republice, přičemž pokračovalo uzavírání některých výrobních závodů. Na počátku 80. let se z národních podniků stávaly většinou koncerny (právní úprava dle nařízení vlády č. 91/1974 Sb., nařízení vlády Československé socialistické republiky o organizaci výrobních hospodářských jednotek a o jejich statutech) a těsně před revolucí se měnily na státní podniky. Ty všeobecně vznikaly v Československu v roce 1988 a 1989 v rámci socialistické přestavby (zákon č. 88/1988 Sb.) a jejich hlavním cílem bylo

vytváření zisku. Podnik hospodařil s majetkem sice v socialistickém celospolečenském vlastnictví, avšak svým jménem a na vlastní odpovědnost. Na rozdíl od direktivně řízených národních podniků v nich měla mít rozhodovací pravomoci socialistická samospráva pracovního kolektivu.

Důležitá je skutečnost, že za celé socialistické období klesl počet cukrovarů v Československu na polovinu (z 98 na 55), mnohé byly zcela opuštěny, jiné, např. cukrovar v Bzenci a další, byly předány do užívání jiným národním podnikům, např. budovy ve válce poničeného bzeneckého cukrovaru byly předány Československým textilním závodům, n. p., které budovy využívaly jako sklady podniku Dehtochema.

Během druhé poloviny 20. století se v západní Evropě začaly uplatňovat nové vědeckotechnologické postupy v cukrovarnické výrobě (přesné setí na konečnou vzdálenost spojenou s obrušováním osiva a nastupujícím jednoklíčkovým osivem, herbicidní zásahy). Nepružné centrální plánování a izolace socialistického hospodářství zapříčinily zpoždění nástupu těchto nových metod v socialistickém bloku až o desetiletí (zpoždění nebylo tolik patrné v řepářství a týkalo se spíše cukrovarnictví). Efektivita československého cukrovarnického průmyslu nerostla, naopak zaostávala na 50 % výkonnosti tohoto odvětví Německa (SRN) nebo Rakouska (12). Z úspěšně zavedených vědeckotechnických změn v Československu můžeme ale jmenovat např. od 70. let uplatňovanou přejímku podle cukernatosti (dříve se přejímalo podle hmotnosti) – cukernatost byla stanovována polarimetricky, určoval se obsah K, Na a α -aminodusíku a vypočítávalo se předpokládané množství přijatého cukru (7). Jako projev modernizace je třeba hodnotit i zavedení mokrého čerání šťáv namísto dosavadního suchého čerání na konci 60. let či instalaci dánské mechanické difuze (v cukrovaru v Židlochovicích). Také zavádění výpočetní techniky do provozů je projevem pozitivní modernizace, třebaže bylo v porovnání se západní Evropou opožděné (zpracování probíhalo centrálně na dánském počítači RC 3600; od konce 70. let byla z cukrovarů stahována všechna potřebná technologická data formou dálkopisné děrné pásky a byl zajištěn jejich převod do počítače s následným zpracováním denních, pětidenních a dekadních hlášení) (13).

Všeobecně však byly investice do odvětví výroby cukru nízké. Vypovídá o tom i skutečnost, že v sledovaném období byly na

území ČR uvedeny do provozu pouze tři nové cukrovary, v Hrochově Týnci a v Hrušovanech nad Jevišovkou, oba s kapacitní normou 4 tis. t (17), a Opavě-Vávrovicích. Výraznou rekonstrukcí v průběhu 80. let prošel pouze cukrovar Hodonín (stavba nového závodu v Kopidlně nebyla dokončena). Příčinou omezených investic byl nedostatek finančních zdrojů. Ty byly primárně směřovány do budování těžkého průmyslu, především v 50. letech. Stranické orgány se snažily pracovníky motivovat alespoň na poli propagandy a podnikům byly často udělovány státní ceny, např. tzv. rudé prapory nebo čestná uznání za vzorné plnění závazků. Nejednou si vysloužily označení „závod vzorné jakosti“ (např. litovelský cukrovar).

Kvůli nízkým investicím náš cukrovarnický průmysl bohužel nezachytil trend rozvoje v západní Evropě, směřující k narůstání zpracovatelské kapacity a modernizaci technologie, a proto prakticky stagnoval (14). K tomu je nutno připočít fakt, že technické vybavení bylo většinou zastaralé a neefektivní, někde pocházelo ještě z dob před 1. sv. válkou. Byly-li nakonec investice uvolněny, často přicházela nová zařízení pozdě a byla málo propracovaná. Výjimku tvořily recyklující odstředivky pro domácí cukrovary a třtinové mlýny v segmentu cukrovarnického strojírenství třtinových technologických celků určených pro export. Ale i tato zařízení nesla znaky „socialistické“ výroby; u odstředivek šlo o nedostatek servisu a náhradních dílů, u mlýnů to bylo stoupání ceny nad přijatelnou mez, u obojího pak nedostatek kooperace s doplňkovým zařízením (15). Dalšímu zastarávání průmyslových kapacit napomohla i delimitace výroby cukrovarnických zařízení v rámci RVHP do Polska a orientace dříve tradičního českého výrobce ZVÚ Hradec Králové na export převážně do SSSR (16). Je třeba připomenout, že již za 1. republiky ČSR vyvážela cukrovarnická zařízení i celé cukrovary (zejména třtinové) do řady zemí, to pokračovalo i po komunistickém převzetí moci, socialistické hospodaření však vedlo rychle ke ztrátě pozic a přenechání dominance zejména německým firmám.

Na druhou stranu je třeba vyzdvihnout přínosy scelování půdy během kolektivizace pro pěstování cukrové řepy. Zvětšení jednotlivé půdní výměry napomáhalo zvýšení efektivity pěstitelů (samozřejmě to neomlouvá nemorálnost násilné kolektivizace 50. let). Také rajonizace v 60. letech přispěla k vyšším výnosům této plodiny. Během rajonizace bylo doporučeno pěstování cukrovky především v subtypu řepařsko-ječmenném a řepařsko-pšeničném, omezeně v podtypu řepařsko-žitném. Tedy v Čechách především v Polabí, dolním Povltaví, v údolí řeky Ohře, na Moravě pak zejména na Hané a v jižních okresech kukuřičného typu (Hodonín, Znojmo, Břeclav) a dále na Opavsku. Osevní plocha cukrové řepy nedosahovala hodnot z období kulminace; během první republiky činily osevní plochy cukrové řepy až 250 tis. ha (1923 – až 6 % veškeré osevní plochy v republice), v období socialismu byla řepa pěstována na 140–150 tis. ha. Bohužel dodávky suroviny do cukrovarů nebyly často realizovány v optimálním čase (zpoždování dodávek), kvalita suroviny také nebyla vždy vysoká, což snižovalo produktivitu závodů; alterovaná řepa mnohdy úplně zastavila provoz cukrovaru a nedala se zpracovávat samotná, bylo třeba ji přidávat k řepě zdravé (13).

Světová výrobní konkurence se ve druhé polovině 20. stol. zintenzivnila a v roce 1988 se již cukr vyráběl v 121 zemích (nárůst lze pozorovat především v mimoevropských oblastech).

Tab. 1. Struktura podniků cukrovarnického průmyslu v ČSR (1988/89)

Koncernový podnik – 1988	Státní podnik – 1989	Sídlo	Počet cukrovarů*
Pražské cukrovary	Pražské cukrovary	Praha-Čakovice	8
Kolínské cukrovary	Kolínské cukrovary	Kolín	11
Severočeské cukrovary	Cukrovary Žatec	Žatec	4
Východočeské cukrovary	Cukrovary Hr. Králové	Hradec Králové	7
Jihomoravské cukrovary	Cukrovary Uh. Hradiště	Uh. Hradiště	12
Severomoravské cukrovary	Cukrovary Olomouc	Olomouc	9
VVZ CP	CP SP VTOS	Praha	1

* K podnikům (kromě Cukrovarů Uh. Hradiště a CP SP VTOS) patřily i mechanizační závody. K 31. 12. 1988 byla zrušena VHJ Cukrovarnický průmysl, koncern, Praha.

Spolupráce Výzkumného ústavu cukrovarnického s významnými strojírenskými podniky dovolila exportovat do zahraničí celé cukrovarnické komplexy (po zrušení omezení exportu mimo socialistické státy v druhé polovině 50. let do Indie a dále např. v 70. letech do Sýrie nebo Íránu v Haft Tappeh, Dezfulu či částečně dodávky technologií pro Kárún a v 80. letech výstavba cukrovarů Požarevac a Šabac v Jugoslávii, vše prostřednictvím podniku zahraničního obchodu Technoexport a realizací podniky ZVÚ Hradec Králové, Konstruktiva a Škoda Plzeň), a to včetně cukrovarnických odborníků.

Toto všechno však nešlo ruku v ruce s tuzemským cukrovarnictvím, ve kterém postupně docházelo k poklesu úrovně výrobních závodů. Zastaralé, neefektivní byly rušeny, ve zbývajících byla prováděna alespoň nezbytná renovace. Organizace průmyslu byla s ohledem na špatnou situaci roku 1968 změněna, všechny cukrovary byly rozděleny do šesti národních podniků a řízeny centrálně z Cukrovarnického ředitelství Praha (18). Situace na Slovensku byla o něco příznivější (výroba cukru roku 1960 dosáhla 216 300 t, v porovnání s rokem 1948 to znamenalo nárůst o 216 %). Způsobily to především zvýšené až masivní investice na východě republiky, zejména z politických důvodů. V 70. a 80. letech byly vytvářeny nové organizační formy průmyslových podniků, jak bylo zmíněno dříve – nové národní podniky, koncernové podniky, oborové podniky či státní podniky, které sdružovaly průmyslové závody stejného zaměření, kooperující

Obr. 4. Oborové výpočetní středisko s počítačem RC 3600

průmyslové závody a závody souvisejících výrobních služeb, přičemž ty se často nacházely na různých místech republiky. Na konci 70. let, kdy se ve VVZ CP spojil technologický a strojní výzkum, byla s cílem realizace v praxi vyvinuta řada zařízení pro cukrovary, zřízen byl i vývoj nových výrobků (14). Vlastní transformace cukrovarnického koncernu na státní podniky proběhla k 1. 1. 1989, kdy bylo zrušeno koncernové uspořádání a v českých zemích vzniklo šest samostatných státních podniků řízených ministerstvem zemědělství (tab. I.), jednotlivé závody pak byly umístěny ve 24 okresech (nejvíce ve středočeském kraji). Sedmým státním podnikem se z VVZ CP stal CP SP VTOS (Cukrovarnický průmysl, státní podnik vědeckotechnických a obchodních služeb), jehož složkami byly VÚC, cukrovar Modřany a Projektový ústav cukrovarnického průmyslu.

Dobovým paradoxem bylo politické rozhodnutí v rámci pomoci zaostalým socialistickým zemím vyrábět (neefektivně) cukr ze třetinové suroviny zpracované v Československu v cukrovarech Modřany, Mělník, Čakovice a Kostelec nad Labem.

Ačkoliv socialistické hospodářství stavělo lidskou práci na piedestal socialistické etiky a režim si na sociálním zabezpečení pracovníků (přínejmenším verbálně) zakládal, v řadě cukrovarů docházelo k vážným pracovním úrazům s těžkými nebo i smrtelnými následky (časté byly i otravy oxidem uhelnatým). Za zmínku stojí např. havárie tří odstředivek Salzgitter v cukrovaru Mělník nebo velký požár v tomtéž cukrovaru v roce 1986 (paradoxem pak je, že rekonstrukcí byla pověřena polská firma Chemadex, nikoli místní strojní zaměřené na cukerní sektor). Příčinou opakovaných a častých havárií bylo zastaralé zařízení cukrovarů a lidské chyby. Obdobný pohled bychom mohli uplatnit i na hodnocení ochrany životního prostředí v době socialismu (verbální vyjádření systému vs. realita).

Centrální plánování nemohlo efektivně organizovat dodávky základní suroviny. Ty se zpožďovaly či přicházely nekoordinovaně a surovina tak musela být skladována často značně dlouhou dobu, čímž docházelo ke snižování technologické jakosti (čistota surové šťávy poklesla pod hodnotu 88 %, v zahraničí dosahovala hodnot 89–91,6 %).

Obr. 4. Sítí cukrové řepy ve středočeských Klíčanech (1983)

Také izolace naší ekonomiky vůči západu měla dlouhodobý negativní vliv. Nedostatek kvalitního osiva, chemikálií i mechanizace byl příčinou dalšího zaostávání našeho řepářství – na kvalitní zahraniční produkty nebyly devizy (výnos bílého cukru klesal až k 3,5 t·ha⁻¹, byl poloviční oproti vyspělým evropským regionům).

Závěr

V porovnání s ČSR nebylo ve většině západních zemí takto rozsáhlé znárodnění bezprostředně po válce (1945) běžné a ani možné (celkem bylo znárodněno přes 3 000 podniků, zhruba 16 % z celkového počtu, což představovalo dvě třetiny tehdejšího průmyslu, pracovala v nich více než polovina všech zaměstnanců). Rozsah československého znárodnění výrazně překročil původně stanovený rozsah dohodnutý v rámci Košického vládního programu. To vedlo k prvnímu politickému odtržení republiky od západních demokracií (dalším bylo např. odmítnutí Marshallova plánu) a k příklonu k sovětskému bloku.

Lze dále konstatovat, že po zestátnění (1948) náš cukrovarnický průmysl ztrácel kontakt s trendem rozvoje evropského cukrovarnictví k rychlému zvětšování zpracovatelských kapacit. V Československu docházelo k zaostávání technické úrovně cukrovarů, k jejich postupnému fyzickému opotřebení (investice byly cíleny pouze do několika nových závodů v Česku a na Slovensku a na omezené rekonstrukce – velkou rekonstrukcí prošel např. cukrovar Hodonín, kde byla zavedena nová technologie související se skladováním těžké šťávy a jejím zpracováním až po řepné kampani). Celkový objem produkce od druhé poloviny sedmdesátých let, vzhledem k nasycení domácího trhu a minimálnímu exportu, začal dlouhodobě stagnovat. Sektor také výrazně poškodil přesun výrobních kapacit cukrovarnických zařízení do Polska v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci. Do roku 1989 se snížil počet aktivních cukrovarů na 52. Také pěstování řepy výrazným způsobem zaostávalo v efektivitě. Koncem 80. let bylo dosahováno v ČSSR výnosu cukrovky okolo 34 t·ha⁻¹, při cukernatosti 16,33 % a výnosu bílého cukru 3,5–4,5 t·ha⁻¹ – ve vyspělých řepářských státech západní Evropy byl již v 80. letech dosahován výnos cukru přes 8,0 t·ha⁻¹ (19). Dnes dosahují naši řepaři průměrného výnosu okolo 70 t·ha⁻¹ a průměrné cukernatosti přes 18 %, výnos bílého cukru v roce 2016/2017 činil 11,32 t·ha⁻¹, výnos polarizačního cukru 12,98 t·ha⁻¹ (statistika MZE). Proti snižující se efektivitě odvětví stála dlouhodobě rostoucí spotřeba cukru na obyvatele, při kulminaci v roce 1990 na úrovni 44 kg cukru na osobu (ČSÚ). Také je třeba připomenout, že cukrovarnický obor měl dlouhou tradici a řadu kvalitních odborníků, kteří udržovali stále vysokou odbornost v tomto odvětví.

V socialistickém plánovaném hospodářství se během desetiletí výrazně projevil tendence ke specializaci a celkové koncentraci výroby. Majetkové podstaty závodů se stávaly součástí stále širších organizačních struktur národních, koncernových a nakonec státních podniků. V takovém modelu hospodářství závod nefungoval samostatně. Veškerá personální a investiční politika byla řešena v rámci národního (koncernového, státního) podniku. Celkové výrobní cíle a programy pak určovaly ústřední orgány v rámci budovatelských plánů. Nadřízené orgány koordinovaly rovněž veškerý export (20).

Neefektivní centrální plánování bylo naštěstí po revoluci v roce 1989 opuštěno a v současnosti je v provozu sedm cukrovarů s průměrnou denní zpracovatelskou kapacitou řepy téměř 5 900 t a celkovou ca 41 tis. t. V roce 2017/2018 bylo na ploše

65,5 tis. ha vypěstováno 4,293 mil. t cukrové řepy s výnosem budev 73,9 t·ha⁻¹ a výnosem polarizačního cukru 12,98 t·ha⁻¹. Cukru bylo celkem vyrobeno 636 tis. t (MZe). Cukrovary ve všech hlavních ukazatelích, jako je např. energetická spotřeba, mzdové a další náklady na výrobu 1 t cukru a kvalita dle klasifikace EU, dosahují špičkové úrovně. Cukrovar Dobruška, pracující nepřetržitě téměř 190 let, je jeden z nejstarších, ale i nejmodernějších a největších v regionu. Také pěstování cukrovky v Česku je dosahovanými parametry (cukernatost, výnosy, náklady aj.) mezi předními v Evropě (7).

Souhrn

Tato studie se zabývá poměrně málo zdokumentovaným obdobím československého cukrovarnického průmyslu od roku 1948 do demokratické revoluce na konci devadesátých let dvacátého století. Tento časový úsek je charakteristický postupným zaostáváním průmyslu naší země, a to jak fyzickým, tak i morálním. Socialistická ekonomika se svým plánovaným hospodářstvím nemohla efektivním způsobem podnítit další rozvoj žánrného, tedy ani cukrovarnického průmyslu. Dynamice výstavby průmyslových kapacit při výrobě cukru nepomohly již předtím uskutečněné státní zásahy v období první republiky, ČSSR tedy neměla v této oblasti ani optimální výchozí podmínky. Článek vychází i z popisu historické základny, na níž se cukrovarnický průmysl rozvíjel.

Klíčová slova: cukrovarnictví, rok 1948, socialismus, historie, znárodnění, centrálně plánovaná ekonomika.

Literatura

1. KUKLÍK, J.: *Znárodně Československo*. 1. vyd. Praha: Auditorium, 2010, 450 s., ISBN 978-80-87284-12-4.
2. JANEČKOVÁ, E.: *Proces s protektorátní vládou*. Praha: Nakladatelství Libri, 2012, 256 s.
3. SPIRIT, M.: *Tzv. Benešovy dekrety*. Praha: Nakl. VŠE, 2004, 439 s.
4. MANDLER, E.: *Benešovy dekrety, Proč vznikaly a co jsou*. Praha: Nakladatelství Libri, 2002, 126 s.
5. HOLEČKO, V.: *Znárodnění a konfiskace v letech 1945–1948 – činnost Mimořádného lidového soudu v Chebu*. Diplomová práce, Západočeská univerzita v Plzni, 2015, 78 s.
6. Konec soukromého podnikání začal před 60 lety. *iDnes.cz*, 24. 10. 2005, [online] https://www.idnes.cz/ekonomika/domaci/konec-soukromeho-podnikani-zacal-pred-60-lety.A051021_183744_ekonomika_maf.
7. GEBLER, J.: *Historie cukrovarnického průmyslu na území České republiky*. Praha: VŠCHT, 2011, 30 s.
8. Amtsvermerk Legationsrat Wildner, Wien, 30. 10. 1920, ADÖ 3, dok. 477, 446.
9. DRÁBEK, J.: *K vývoji československého cukrovarnictví a řepařství od roku 1918 do konce druhé světové války*. Disertační práce, Vysoká škola ekonomická, NF, KHD, 2019.
10. CHALUPA, J. S.: *Strojní zařízení cukrovarů a rafinerií řepných a třtinových*. I. díl, Praha: SNTL, 1954, 244 s.
11. HAYEK, F. A. VON: *Cesta do otroctví*. Brno: Barrister & Principal, 2004, 216 s.
12. KOLÁŘ, M.: *Analýza českého řepařství a cukrovarnictví a možnosti jeho dalšího rozvoje*. Kvalifikační práce, Česká zem. univerzita, PEF, Katedra zem. ekonomiky, 2008, 193 s.
13. POCHYLÝ, Z.: *Jak jsem válčil v cukrovarech 1963–2013*. 2013, 160 s., [online] http://www.obecslavkov.cz/e_download.php?file=data/editor/122cs_1.pdf&original=cukrovaryAA5.pdf/.
14. DUFFEK, K.: *Historie cukrovarnického výzkumu v českých zemích*. In *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci, cukrovarníci: Fenomén českého hospodářství v 19. a 20. století*. Praha: NZM a NTM, 2011, s. 236–250.

Obr. 5. Transport řepy do cukrovaru Hrušovany vozy ČSLA (1984)

15. BARTOŠEK, J.: *Výstavba českých cukrovarů ve světě v druhé polovině dvacátého století. Jak jsem ji viděl a prožil jako přímý účastník*. In *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci, cukrovarníci: Fenomén českého hospodářství v 19. a 20. století*. Praha: NZM a NTM, 2011, s. 553–773.
16. DAŘOVÁ, V.: *Historie bulínských cukrovarů*. Bakalářská práce, Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, 2012, 63 s.
17. DUFFEK, K.: *Zamyšlení: Český cukrovarnický průmysl 0 historie a současnost*. In *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci, cukrovarníci: Fenomén českého hospodářství v 19. a 20. století*. Praha: NZM a NTM, 2011, s. 24–31.
18. FALTUSOVÁ, S.: *Cukrovarnický průmysl v České republice – geografická analýza*. Diplomová práce, Jihočeská univerzita, České Budějovice, 2010, 76 s.
19. HADLÍK, SPC Čech, [online] <http://www.spcc.cz/historie/>.
20. VIKTORÍK, M.: *Litovelský cukrovar – příspěvek k dějinám významného moravského podniku*. In *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci, cukrovarníci: Fenomén českého hospodářství v 19. a 20. století*. Praha: NZM a NTM, 2011, s. 303–317.

Kremr T.: Analysis of Czechoslovak Sugar Industry Development after Crucial Year 1948

This study deals with the relatively low-documented period of the Czechoslovak sugar industry from 1948 to the democratic revolution in the late 1990s. This period in the industry of our country is characterized by gradual lagging, both physical and moral. The socialist economy, with its planned management, could not effectively stimulate further development of any industry sector (incl. sugar). The Czechoslovak Socialist Republic did not have optimal starting conditions in this field as not even state interventions during the First Republic were able to help the dynamics of the construction of sugar industry capacities. The article is also based on the description of historical foundations on which this industry developed.

Key words: sugar industry, 1948, socialism, history, nationalization, centrally planned economy.

Kontaktní adresa – Contact address:

Ing. Tomáš Kremr, Vysoká škola ekonomická, Národohospodářská fakulta, Katedra hospodářských dějin, nám. W. Churchilla 1938/4, 130 67 Praha 3, Česká republika, e-mail: tomas.kremr@gmail.com